

Conf. dr. Dan S. Stoica
Facultatea de Litere
Departamentul de Jurnalism
și Științe ale Comunicării
&
Seminarul de Logică discursivă,
Teoria argumentării și Retorică
Facultatea de Filosofie
Universitatea „Al. I. Cuza”, Iași

Asist. Drd. Mihaela Berneagă
Facultatea de Litere
Departamentul de Jurnalism
și Științe ale Comunicării
Universitatea „Al. I. Cuza”, Iași

În apărarea unui model: modelul Jakobson¹

Preambul

Am folosit invitația colegială a celor de la Catedra de Logică a Facultății de Filosofie pentru a pune în practică un mai vechi proiect. Tema seminarului organizat în cadrul Zilelor Universității „Al. I. Cuza” – *Modele ale comunicării* – ni s-a părut perfect adecvată pentru a aduce în discuție publică o chestiune care ne preocupă de multă vreme: aceea a înțelegerii, nu doar în spiritul, dar și în litera ei, a unei construcții propuse de Roman Jakobson și folosite de atunci de foarte mulți specialiști în domenii precum lingvistica, teoria comunicării, pragmatica și altele.

Introducere

Lucrarea lui Jakobson în care apare așa-numitul „model al comunicării” are la origine o conferință interdisciplinară pe tema stilului, ținută la University of Indiana at Bloomington. Erau acolo lingviști, antropologi, psihologi, critici literari. Textul a fost prezentat drept „cuvînt de închidere” și a fost publicat pentru prima oară în volumul extras din acea conferință, *Style in Language*, editat de Thomas A. Sebeok (Cambridge, MA, The MIT Press, 1960; retipărit în 1964).

Nu este lipsit de interes să ne amintim ce scria în *Acknowledgments* Thomas Sebeok, în mai 1960: „necesitatea unei conferințe interdisciplinare pe tema stilului a devenit evidentă în cadrul uni preseminar pe tema limbajului poetic [...] (Sebeok, 1960, VII). De altfel, textul lui Roman Jakobson apare spre sfîrșitul volumului, în Partea a noua : *Retrospective și perspective*, în secțiunea *Din punctul de vedere al lingvisticii*, unde găsim *Cuvîntul de deschidere*, de Fred W. Householder, Jr. și *Cuvînt de închidere: Lingvistică și poetică*, de Roman Jakobson.

¹ Apărută în: Melentina Toma (coord.), *Paradigma analizei de tip situațional în câmpul socio-umanului*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2009, pp. 191-198.

Aceste precizări ni se par adecvate din punctul de vedere al susținerii noastre tocmai pentru că funcția poetică a limbajului este una dintre cele contestate din moselul lui Jakobson.

De fapt, pentru a recompu și a readuce în atenția cercetătorilor de astăzi **spiritul** discursului de închidere ținut de Roman Jakobson în urmă cu 50 de ani, simțim nevoia să ne întoarcem la **litera** textului.

Să vedem ce spunea marele lingvist în partea de început a discursului său: „Am fost invitat să fac câteva remarci privind poetica și relația acesteia cu lingvistica. Poetica se centrează în primul rând pe întrebarea *Ce face ca un mesaj verbal să fie o operă de artă?*” (op. cit., p. 350).

Vorbind în continuare despre ceea ce se înțelege prin „poetică sincronică”, Jakobson atrage atenția asupra faptului că aceasta, asemenea lingvisticii sincronice, nu trebuie văzută ca statică și precizează că, pe de o parte, orice stare de la un moment dat este resimțită în dinamica ei temporală și, pe de altă parte, abordarea istorică în poetică și lingvistică are de-a face și cu schimbări, și cu factori statici, marcați de caracteristici precum continuitate și rezistență.

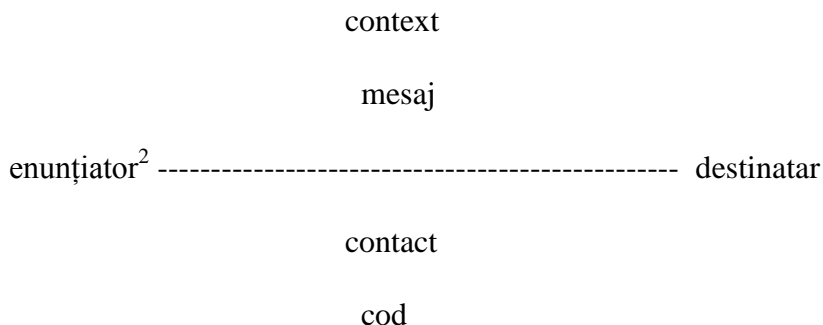
Apoi, lingvistul spune, cu intenție programatică, despre limbaj, că acesta trebuie investigat în toată varietatea funcțiilor sale (p. 353) și propune ca, înainte de a analiza funcția poetică a limbajului, să se supună necesității de a defini locul acesteia între toate celelalte funcții.

Miezul chestiunii

Iată, așadar, cu ce precizări se apropie lingvistul Roman Jakobson de miezul chestiunii!

Pornind de la poziția exprimată în cele descrise mai sus, el mai spune: „O descriere a acestor funcții cere o scurtă trecere în revistă a factorilor constitutivi ai oricărei instanțe de vorbire (*speech event*, în original), în orice act de vorbire” (p. 353). Enumerarea acestor factori aduce noi lămuriri cu privire la termenii folosiți. Se pleacă de la esențial: cel care vorbește, mesaj și cel căruia îi este adresat mesajul (destinatarul). **Contextul** la care se referă vorbitorul este astfel numit, termenul fiind de preferat celui de *referent*, considerat ambiguu. Contextul trebuie să fie în raza de percepție a destinatarului și trebuie să fie ori verbal, ori verbalizabil. **Codul** folosit de vorbitor trebuie să fie total sau măcar parțial înscris în cunoașterea împărtășită a interlocutorilor. În fine, **contactul** este dat drept un canal fizic sau o conexiune psihologică între cei doi, permițându-le să intre și să rămână în comunicare.

Dacă vom vorbi vreodată despre o schemă/un model al comunicării produs de Jakobson, acela va fi doar schema factorilor constitutivi ai oricărei comunicări verbale:

Această parte a expunerii va fi responsabilă pentru toate interpretările pe care le considerăm (ușor!) inadecvate cu privire la construcția jakobsoniană, construcție care încă nu este prezentată în lucrare. Abia după trasarea schemei de mai sus, Roman Jakobson afirmă: „Fiecare dintre acești șase factori determină o funcție diferită a limbajului. Deși distingem șase aspecte de bază ale limbajului, nu putem găsi totuși mesaje verbale care să îndeplinească doar o singură funcție. Diversitatea nu rezidă în monopolul uneia sau al unora dintre aceste funcții, ci în ordonarea ierarhică diferită a funcțiilor. Structura verbală a mesajului depinde în primul rând de funcția predominantă. Dar, chiar dacă (...) orientarea către context (...) este ceea ce se urmărește prin cele mai multe mesaje, participarea accesorie a celorlalte funcții în astfel de mesaje trebuie luată în considerare de către lingvistul care face studiul” (p. 353).

Urmează o prezentare a funcțiilor limbajului. Se știe că, în construcția propusă de lucrarea de care ne ocupăm, autorul ia ca punct de plecare „modelul tradițional al limbajului așa cum a fost elucidat mai ales de Bühler”. Îl găsim pe Jakobson entuziasmat de construcția lui Karl Bühler (care determinase trei funcții ale limbajului) și pornit să completeze acea construcție, care era deja așezată pe o axă a comunicării. Bühler avusese în vedere trei elemente ale oricărei instanțe de comunicare (emițător, referință și receptor) și propunea drept funcții ale limbajului una emoțională (detectabilă în relație cu emițătorul), una referențială (detectabilă în relație cu contextul extralingvistic) și una conativă (detectabilă la nivelul receptorului). Jakobson le preia, propunând doar denumirea de *funcție motivă* în loc de *emoțională*.

Atent și la alte obiecții formulate deja de unii confrăți, el contraargumentează, acolo unde este cazul. De pildă, referitor la susținerea lui Sol Saporta (în același volum, pp. 82-93), conform căreia efectul emotiv este o trăsătură nonlingvistică, Roman Jakobson obiectează arătând că o astfel de abordare reduce în mod arbitrar capacitatea informațională a mesajelor și adaugă că toate acele chestiuni care țin de funcția motivă a limbajului sînt analizate de lingvistică. Cînd vorbește despre funcția conativă, Jakobson merge dincolo de expresia cea mai pură a acesteia (vocativul și imperativul) și vorbește despre valoarea conativă a propozițiilor declarative, arătînd că acea funcție este a limbajului și, din această cauză, ea poate fi depistată în orice fel de utilizare a acestuia.

² Am preferat să traducem *Addresser* cu *enunțiator*, în loc de *cel care vorbește*, pentru că termenul ni s-a părut un echivalent mai potrivit ca sens decît sintagma și, în plus, se leagă mai bine de ideea de comunicare verbală. Cît despre *destinatar*, ni s-a părut pur și simplu cea mai adecvată traducere pentru *Adressee*.

De reținut, după părerea noastră, sînt formulările prin care sînt descrise primele trei funcții menționate: „**orientarea către** context” (la funcția referențială), „**centrată pe** enunțiator” (funcția emotivă), „**orientarea către** destinatar” (la funcția conativă).

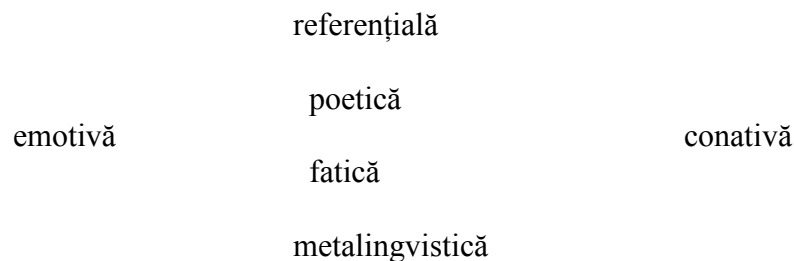
La aceste trei funcții de mai sus, Roman Jakobson mai adaugă trei, pornind de la faptul că nu putea să nu „observe totuși trei alți factori constitutivi ai comunicării verbale și trei funcții corespunzătoare ale limbajului” (p. 355).

Capacitatea limbajului de a stabili contactul – sau, în termenii lui Malinowski, funcția fatică – își găsește expresie într-un mare număr de tipuri de comunicare verbală, de la formule rituale, la întregi fragmente de conversație. Interesant de observat că Jakobson nu uită să adauge că este prima funcție verbală pe care o deprind copiii (explicația constă în aceea că, la primele vârste, copilul este deja pregătit să comunice, înainte de a fi realmente capabil să trimită sau să primească mesaje informative.

Pe baza distincției pe care logica modernă o face între cele două niveluri ale limbajului – „limbaj-obiect”, care vorbește despre obiecte și „metalimbaj”, care vorbește despre limbaj – Jakobson ne spune despre folosirea comună a metalimbajului ca fiind făcută cumva cam în maniera lui M. Jourdain al lui Molière: fără să știm c-o facem. Glosarea (sau utilizarea frazelor ecuacionale) dă expresie concretă acestei funcții a limbajului.

În fine, este adus în discuție însuși mesajul și se spune că acea capacitate a limbajului de a-l avea în vedere pe acesta ca atare este centrată pe el și nu este altceva decît funcția poetică a limbajului. Dar, Roman Jakobson atrage atenția că această funcție nu poate fi studiată productiv în afara unui studiu care să aibă în atenție problemele generale ale limbajului, dar că, pe de altă parte, studierea limbajului impune o profundă cercetare a funcției poetice a acestuia. Aflăm și care este poziția lui Jakobson cu privire la funcția poetică în utilizarea limbajului în literatură și în utilizarea limbajului în alte tipuri de activitate verbală: în prima utilizare, chiar dacă nu este singura funcție a limbajului, funcția poetică este dominantă și determinantă; în a doua utilizare, funcția poetică acționează ca un constituent subsidiar și accesoriu, dar există.

Și iată-l ajuns, pe marele lingvist, la momentul cînd consideră că poate propune o schemă a funcțiilor limbajului. El introduce reprezentarea schematică prin cuvintele: „Acum, că descrierea noastră didactică privind cele șase funcții de bază ale comunicării verbale este mai mult sau mai puțin completă, putem să adăugăm la schema factorilor fundamentali o schemă a funcțiilor” (p. 357) :

Ceea ce surprinde în preluările de mai târziu este faptul că lumea pare să uite că intenția lingvistului Roman Jakobson nu fusese de a furniza un model al comunicării, ci de a da o schemă a funcțiilor limbajului (mai exact, a funcțiilor limbii în actul comunicării verbale). E drept că schema a păstrat elementele unei instanțe comunicaționale, dar ni s-a părut insuficient pentru a o prelua drept model al comunicării, uitând că e vorba despre funcțiile limbajului. Încet, încet, s-a ajuns să se vorbească despre „modelul Jakobson” și nu mai apare referirea la schema funcțiilor limbajului. Desigur, au apărut și criticile, toate îndreptate împotriva modelului Jakobson al comunicării. S-a spus, ba că e prea încărcat, ba că prea redus. Criticile aduc însă în discuție, de cele mai multe ori, schema, vorbind despre „funcția canalului”, „funcția codului” etc. Or, așa cum am precizat deja, în construcția lingvistului Jakobson, este vorba despre funcții ale limbajului și nu despre funcții ale actorilor actului comunicării. Pe urmele lui Saussure, pentru care limba este un instrument de comunicare, Jakobson vorbește despre limba în acțiune, limba în actul comunicării, dar funcțiile rămân ale limbii și nu „glisează” către factorii participanți la comunicare. Nu vom avea, deci, o funcție a vreunui dintre interlocutori, o funcție a canalului, una a mesajului etc. Vom avea funcții **reperabile** la nivelul interlocutorilor, al canalului, al mesajului etc., dar vor fi **funcții ale limbajului**. Așa stând lucrurile, aceste funcții vor fi prezente în orice activitate lingvistică, chiar dacă în proporții diferite. Ele vor putea fi folosite în analiza actelor de comunicare săvârșite prin utilizarea limbajului articulat (comunicare verbală), dar ni se pare eronat să construim comentarii pe baza ideii că avem de-a face cu funcții ale componentelor actelor de comunicare, uitând că schema lui Jakobson este – o repetăm – o schemă a funcțiilor limbajului.

O altă virtute a „modelului Jakobson” este utilizarea unei terminologii care elimină multe dificultăți în interpretare. Genialitatea utilizării acestei terminologii face ca schema lui Jakobson și teoria legată de ea să fie recuperate sau măcar reperabile în teorii de mai târziu, fie din spațiul unei lingvistici a enunțării, fie din spațiul unor științe ale comunicării. Termeni precum „enunțiator” (în loc de „emițător”), „destinatar” (în loc de „receptor”) sau „cod” (în loc de „limbă”) se dovedesc lămuritoare pentru analiza unei instanțe de comunicare, analiză făcută din perspective diverse.

Enunțiator nu este același lucru cu *emițător*, ne spune lingvistica enunțării (E. Benveniste și alții) și teoria polifoniei a lui Oswald Ducrot. Este un termen care invită la reflecție și în aliniamentele teoriei contractului de lectură (E. Veron), și în semiotica comunicării (U. Eco). Enunțiatorul este cel care decide să actualizeze, să concretizeze într-un act de limbaj (vezi John Austin și John R. Searle) izoglose (cf. Luis Hjelmslev sau E. Coșeriu) din tezaurul virtual care este limba. O face poziționându-se față de sine, față de propriul mesaj și față de cel căruia îi destinează mesajul. Cu această ultimă sintagmă, intrăm în discuția privind un alt termen de importanță capitală în teoriile comunicării: „destinatarul”. Prin chiar definiția de dicționar, acest termen îl desemnează pe cel avut în vedere, cel căruia i se destinează ceva (mesajul, în comunicare). Sîntem, cu aceasta, în miezul teoriilor despre reprezentare și metareprezentare (a se vedea, între alții, Dan Sperber, *How do we communicate*), adică în domeniul antropologiei și în cel al psihologiei sociale. Putem spune că îi destinăm ceva cuiva doar în condițiile în care, conștienți de existența celuilalt, fiecare dintre noi și-l reprezintă pe interlocutor ca pe un posesor de gândire, capabil la rîndu-i să aibă reprezentări și astfel să ne atribuie capacitatea de a gândi, de a face reprezentări și de a face și inferențe. Utilizarea

termenului „destinatar” aduce în discuție și ideea de continuum al comunicării (sintetizată în acea „orice am face, nu putem să nu comunicăm” a lui Watzlawick), tocmai pe baza reprezentărilor și metareprezentărilor de care este capabil spiritul uman. Ne putem aminti, legat de acest aspect, și de splendida (și doar aparenta) butadă a profesorului Petre Botezatu, prin care era definită politețea: „ceea ce cred eu că tu crezi că eu cred despre tine”. Nu se poate preciza unde și când începe comunicarea. Ea apare ca un fenomen continuu și dinamic, infinit dar decupabil în instanțe de comunicare, la fel cum timpul nesfârșit poate fi segmentat în momente analizabile, clar delimitate.

Cu acestea, „apărarea nu mai are nimic de adăugat”.

Referințe bibliografice

Sebeok, 1960 – Thomas A. Sebeok (editor), *Style in Language*, Cambridge, MA, MIT Press (reprint 1964)

Jakobson, 1987 – Roman Jakobson, *Language in Literature*, edited by Krystyna Pomorska and Stephen Rudy, Cambridge, MA, Harvard University Press

Ducrot, 1995 – Oswald Ducrot, Jean-Marie Schaeffer, *Nouveau dictionnaire encyclopédique des sciences du langage*, Paris, Seuil

Lnagopoulos, 2000 / A. Ph. Langopoulos, “A Global model of communication”, in *Semiotica*, vol. 131, nos. 1-2, p. 62.

Dan Sperber – www.dan.sperber.com